

Geçiş Ekonomilerinde Dış Yardımların Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin Ampirik Analizi

Ahmet KÂHİLOĞULLARI¹, İrem ERASA AKÇA²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Gökçeada Meslek Yüksekokulu., ahmetkahil@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5419-2429

²Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Çölemerik Meslek Yüksekokulu, iremakca@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5191-2630

Öz: Kavram itibarıyla Doğu Bloku bir diğer bilinen karşılığı Sovyetler Birliği önderliğinde oluşturulan sosyalist blok, kısmen Asya ve Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde yaklaşık 70 yıllık bir sürede hüküm sürmüştür. Birlik, ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarını komünist özellikli ideolojik yapı çerçevesinde şekillendirmiştir. Karşı rakip Amerika Birleşik Devletleri benimsemiş olduğu piyasa ekonomisi ile merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemini sürdüren blok ülkeleri ile mücadelesini 1990 yılı birliğin çöküşüne dek sürdürmüştür. Üye ülkeler ideolojik yapının çözülmesiyle birlikte başta ekonomi olmak üzere çeşitli alanlarda reformlara başvurma gereği duymuştur. Söz konusu reformlara başvuran ülkeler geçiş ekonomisi terimi ile adlandırılmıştır. Bu çalışmada geçiş ekonomilerinde dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin 2002-2018 dönemi için panel veri yöntemleriyle araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında yapılan yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik ilişkileri birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını ve eğim katsayılarının homojen olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmada homojen panelleri dikkate alan nedensellik analizine başvurulmuştur. Analiz sonuçları ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte panelde yer alan ülkelere Ermenistan, Çin ve Kazakistan için dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru, Azerbaycan için ise ekonomik büyümeden dış yardımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Çalışmada dış yardımların yanı sıra bulguları çalışmanın uygulama kısmında paylaşılan enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırımlar, beşerî sermaye, ticarete açıklık ve kurumsal kaliteyi temsil eden değişkenler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri de araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış yardımlar, Ekonomik Büyüme, Geçiş Ekonomileri

Jel Kodları: F35, F43, C01, P2

Empirical Analysis of the Relationship between Foreign Aid and Economic Growth in Transition Economies

Abstract: In terms of the concept, the Eastern Bloc, another known counterpart, the socialist bloc formed under the leadership of the Soviet Union, ruled partially over the Asian and Eastern European countries for a period of 70 years. The Union has shaped the political, social and economic structures of the countries within the framework of the communist ideological structure. Its rival, the United States of America, continued its struggle with the bloc countries, which continued its economic system based on central planning and the market economy it had adopted, until the collapse of the union in 1990. With the dissolution of the ideological structure, the member countries felt the need to apply for reforms in various fields, especially in the economy. Countries applying for these reforms are named with the term transition economy. In this study, it is aimed to investigate the causality relations between foreign aid and economic growth in transition economies with panel data methods for the period 2002-2018. Cross-sectional dependence and homogeneity tests performed within the scope of the study show that there is no cross-sectional dependence between units and the slope coefficients are homogeneous. For this reason, causality analysis, which takes into account homogeneous panels, was used in the study. Although the results of the analysis differ from country to country, it shows that there are unidirectional causality relations from foreign aid to economic growth for Armenia, China and Kazakhstan, and

Atf: Kâhiloğulları A.; Erasa Akça İ. (2023). Geçiş Ekonomilerinde Dış Yardımların Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin Ampirik Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(1), 103-115. <https://doi.org/10.30586/pek.1241465>

Geliş Tarihi: 24.01.2023

Kabul Tarihi: 26.05.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

from economic growth to foreign aid for Azerbaijan. In addition to foreign aid, the causality relations between the variables representing the inflation rate, foreign direct investments, human capital, openness to trade and institutional quality, and economic growth, whose findings were shared in the application part of the study, were also investigated.

Keywords: Foreign Aid, Economic Growth, Transition Economy

Jel Codes: F35, F43, C01, P2

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte iktisat literatürünün dikkat çeken konularından biri olmaya başlayan dış yardımlar bir araç olarak az gelişmiş ekonomilerin içinde bulunduğu kısır döngüden kurtulabilmeleri bakımından sürekli tartışılan bir konudur. Dış yardım kavramıyla ne ifade edilmek istenildiği hakkında literatürde ortak bir görüşün olmadığına dair eleştiriler yıllardır yapılmaktadır. Nitekim Sirkka (1971) "dış yardım" ve "kalkınma yardımı" terimlerinin literatürde tutarlı bir şekilde kullanılmadığını ve genellikle bu terimlerin gelişmişlik seviyesi yüksek ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru gerçekleştirilen uzun vadeli sermaye işlemlerini tanımlamak için kullanıldığını ifade etmiştir. Dış yardımların kullanım alanları özel sektör yatırımlarının yanı sıra altyapı, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kamu malları da olabilmektedir (Torelli, 2013:99). Dış yardımların etkileri uygulanan programdan, ülkelerin başlangıçtaki gelişmişlik düzeyine, yardımın miktarından, niteliğine ve hatta ülkenin yasal kökenlerine kadar birçok faktöre bağlıdır.

Dış yardımların ekonomik büyümeye etkileri bağlamında iki hâkim görüşün olduğu söylenebilir. Ekonomik büyümeyi negatif etkilediği savıyla dış yardımları eleştirenler kleptokrat elitlerin ve yozlaşmış hükümet yetkililerinin bu yardımlarla güçlerini artırdıklarını ve kurumsal kaliteyi aşındırdıklarını ifade etmektedirler. Buna karşın dış yardım savunucuları bu olumsuzlukların gelişmiş izleme ve hesap verilebilirlik gibi önlemlerle giderilebileceğini dile getirmektedirler (Torelli, 2013:101).

Ekonomik büyümeye etkilere bakımından Leontief (1964) dış yardımların uygulanan programa bağlı bir biçimde olumlu bir etkiye sahip olma potansiyeline vurgu yapmıştır. Pham ve Pham (2020) ise dış yardım etkinliğinin yardımı alan ülkede yardımın kullanılma biçimine, ülkelerin bu yardımları özümseme kapasitelerine ve alıcı ülkelerin başlangıçtaki gelişmişlik düzeyine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Liu, Zhang ve Chao'ya (2014) göre dış yardımların üretken amaçla kullanılmaları durumunda ekonomik büyümeye katkı vermeleri beklenir. Bununla birlikte yardım miktarındaki her artış ekonomik refahı artırmayabilir. Bunun nedeni yardımların toplu olarak hane halklarına aktarılmalarının bireysel zenginliği artırırken öğrenmek ve çalışmak için daha az teşviğe karşın daha fazla boş zaman sağlamasıdır. Ekonomik büyümeye etki etmesi bağlamında dış yardımların nasıl tahsis edildiği önem arz etmektedir.

Wamboye, Adekola ve Sergi'ye (2014) göre dış yardımların az gelişmiş ülkelere ekonomik büyümeye katkısında miktar ve nitelik önem arz etse de bu katkı ülkenin yasal kökenlerine göre farklılaşmaktadır. Örneğin eski İngiliz kolonilerinde dış yardımın büyümeyi artırıcı etkisi Fransız kolonilerindeki etkiden fazladır. Buna karşın Bowen (1995) miktar, kalite veya yardım kullanımındaki iç yönetim politikalarından hangisinin yardımlarda daha etkili olduğunun hükümetlerin yardıma yönelik politikalarının bilinmesine bağlı olduğunu ifade eder.

Torelli'ye (2013) göre dış yardımların ekonomik büyümeye katkı vermesi ülke endüstrisinin hangi verim koşullarında çalıştığına bağlıdır. Örneğin ölçeğe göre artan verim koşullarına sahip büyük endüstrilerde dış yardımlar ücret artışlarını destekleyebilir, ihracatın büyümesini ve hükümetlerin vergi gelirlerinin artmasını sağlayabilir. Bu sayede yoksulluk tuzağına yakalanmış bir ülkenin ekonomik büyümesi

başlayabilir. Tuzaktan çıkış sonrasında ise büyümenin dinamiği büyümenin kendisi olacaktır. Daha fazla idealize edilecek olursa ülke yabancı teknolojilere erişim olanağı elde edecek, yerli üniversiteler inşa edecek ve kendi araştırma geliştirmesini yürütecektir. Emek verimliliği hızla artmak suretiyle gerek vasıflı gerekse vasıfsız emek için fazla miktarda ücretler söz konusu olacaktır.

“Geçiş ekonomisi” kavramı genel olarak 1990’lı senelerin ilk yıllarına kadar sosyalist ekonomi ile yönetilmiş ve bu bağlamda planlı ekonomi politikalarının uygulandığı ancak daha sonra serbest piyasacı ekonomi politikalarını çeşitli ölçülerde uygulamaya başlayan ülkeler için kullanılmaktadır. Bu çalışmada dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisi 10 geçiş ekonomisi (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Kamboçya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Moldova, Moğolistan ve Kuzey Makedonya) için 2002-2018 dönemi kapsamında araştırılmaktadır. Her ne kadar Rusya, Polonya, Sırbistan vs. gibi ülkeler de geçiş ekonomileri arasında yer alsın da bu ülkelerle ilgili verilerin yetersizliği ve çalışmanın dengeli panel veri analizleriyle yapılmış olması dolayısıyla tüm geçiş ekonomileri analize dahil edilememiştir.

Çalışmanın giriş bölümünün devamında, ikinci bölümde dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin tartışıldığı ve araştırıldığı literatüre özet olarak yer verilmiştir. Üçüncü kısımda ise yöntem ve veri seti hakkındaki bilgilerle birlikte ampirik analiz ve ona ait bulgular yer almaktadır. Çalışma ampirik bulgulardan hareketle genel değerlendirmeleri barındıran sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır.

2. Ampirik Literatür

Dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisini araştıran çalışmalar 1900’lü yılların ikinci yarısından itibaren literatürde yer almaya başlamıştır. Konu ile ilgili öncü çalışmaların başında Leontief (1964), Flöystad (1968), Sirkka (1971) ve Crouch (1973) çalışmaları sayılabilir. Bu çalışmaların yanı sıra konu ile ilgili olarak literatürde çok sayıda ampirik çalışma da yer almaktadır. Söz konusu ampirik çalışmaların bazıları Farahmand (2021), Adebayo ve Kalmaz (2020) ve Eğri (2018) tek ülke için yapılan zaman serileri ile analiz tekniklerini kullanırken iken önemli bir kısmı da Hongxing, Abban ve Boadi (2021); Boateng, Agbola ve Mahmood (2021), Maruta, Banerjee ve Cavoli (2020) vs. panel veri ile analiz tekniklerini kullanmışlardır.

Literatürde tek ülke için zaman serisi analizleriyle yapılan çalışmalarda eş bütünleşme, dalgacık analizi, ARDL (gecikmesi dağıtılmış otoregresif) sınır testi, vektör hata düzeltme modeli ve nedensellik analizi gibi çeşitli teknikler kullanılmıştır. Sözü edilen çalışmaların hangi ülke için yapıldığı, veri seti ve sonuçlarına ilişkin bilgiler şu şekildedir.

Farahmand (2021) 1986-2018 dönemini kapsayan ve Afganistan için yaptığı çalışmada resmi kalkınma yardımları ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin yanı sıra resmi kalkınma yardımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin mevcut olduğu sonucunu elde etmiştir.

Adebayo ve Kalmaz (2020) tarafından 1980-2018 dönemi için Nijerya örneğinde dış yardımların ekonomik büyüme ilişkisinin dalgacık analizi ile araştırıldığı çalışma değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını ve dış yardımların diğer değişkenlerle birlikte ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediği sonucunu ortaya koymaktadır. Çalışma ayrıca Toda Yamamoto nedensellik analizi sonuçları yönünden dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedenselliğin varlığını bulgulamıştır.

Sothan (2018) ARDL sınır testi ile 1980-2014 periyodunu kapsayan ve Kamboçya için yaptığı çalışmada dış yardımların kısa dönemde büyümeye olumlu katkı verdiğini buna karşın uzun dönemde dış yardımların büyümeyi olumsuz etkilediğini bulgulamıştır.

Eğri (2018) Mısır için 1970-2015 dönemini vektör hata düzeltme modelini kullanarak yaptığı çalışmada dış yardımın ekonomik büyüme ilişkisinin uzun dönemde anlamlı olduğunu; buna karşın kısa dönemde değişkenler arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin olmadığını ifade etmiştir.

Tüzemen ve Tüzemen (2015) Türkiye için 1967-2013 yıllarına ait verileri kapsayan çalışmada Johansen eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli bulgularına göre dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişkilerin mevcudiyetini ortaya koymuşlardır.

Feeny (2005), örneklem ülke olarak Papua Yeni Gine için 1965-1999 dönemini kapsayan ve ARDL yöntemi ile yaptığı çalışmada dış yardımların ekonomik büyümeye katkısına dair çok az kanıt olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan çalışma ülkenin Dünya Bankası Yapısal Uyum Programı'nı uyguladığı dönemlerde yardımların daha etkili olduğuna dair bazı kanıtlar da içermektedir.

Bu çalışmalardan Farahmand (2021); Adebayo ve Kalmaz (2020) çalışmaları dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi bulguları bakımından benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Buna karşın Sothan (2018); Eğri (2018); Tüzemen ve Tüzemen (2015) ve Feeny'nin (2005) çalışmaları büyük ölçüde birbirinden farklı sonuçları ortaya koymaktadır.

Dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin panel veri analizleriyle araştırıldığı çalışmalarda önemli ölçüde GMM (genelleştirilmiş momentler yöntemi) tekniğinden yararlanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda dinamik görünürde ilişkisiz regresyon (DSUR), iki aşamalı en küçük kareler, ortalama grup (MG), havuzlanmış ortalama grup (PMG) ve dinamik mekânsal analiz gibi teknikler kullanılmıştır. Boateng vd. (2021), Bird ve Choi (2020), Adedokun (2017) ile Alemu ve Lee (2015), GMM tekniğinin kullanıldığı çalışmalar arasında sayılabilir. Aşağıda da yer verildiği üzere benzer yöntemin uygulandığı bu çalışmalar sonuçları bakımından farklılık göstermektedir.

Bu çalışmalardan Boateng vd. (2021) 1980-2017 dönemi için Sahra Altı Afrika ülkelerinden 45 tanesi için dış yardımlar ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Söz konusu çalışma dış yardımlardan farklı olarak dış yardım taahhüdünün ekonomik büyümeyi artırıcı etkide bulunduğunu, buna karşın dış yardım oynaklığının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir güce sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Bird ve Choi (2020) ise dış yardım ve ekonomik büyüme ilişkisini gelir seviyesi az ve orta düzeyli 51 ülke ve 1976-2015 dönemi için araştırdıkları çalışmada dış yardımların etkisinin belirsiz ve genel olarak önemsiz olduğu sonucunu elde etmişlerdir.

Öte yandan Adedokun (2017) 47 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan panel için 1996-2012 dönemini kapsayan çalışmasında dış yardımlarla ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ancak önemsiz bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir.

Buna karşın Alemu ve Lee (2015) 1995-2010 dönemi için Afrika'da yer alan 20 orta gelirli ve 19 düşük gelirli ülkeden oluşan iki paneli dış yardımın ekonomik büyümeye etkileri bağlamında analiz edip karşılaştırmışlardır. Çalışmanın sonuçları sadece düşük gelirli Afrika ülkeleri için dış yardımların ekonomik büyümeyle pozitif bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

GMM yönteminden farklı teknikler uygulayan çalışmalar da konu ile ilgili literatürün geneli için geçerliği olduğu şekilde dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisi bakımından fikir birliğinin olmadığını göstermektedir. Söz konusu çalışmalar uygulanan yöntem, veri seti ve sonuçları bakımından şu şekilde özetlenebilir.

Hongxing vd. (2021) Afrika'da yer alan ülkelerin meydana getirdiği çeşitli ticaret blokları¹ için 1990-2018 dönemini kapsayan ve dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisini araştırdıkları çalışmada tüm ticaret bloklarında dış yardımlar ile GSYH arasında tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşmışlardır. Temel olarak dinamik görünürde ilişkisiz regresyon (DSUR) yönteminin kullanıldığı çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer bulgu ise söz konusu ticaret bloklarından AMU-EAC, CEN-SAD ve ECOWAS için dış yardımların GSYH'yi hızlandırdığıdır.

1 Çalışmanın konusunu oluşturan topluluklar AMU-EAC (Magrib Arap Birliği-Doğu Afrika Topluluğu), CEN-SAD (Sahel-Sahra Devletleri Topluluğu), COMESA (Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı), SADC (Güney Afrika Kalkınma Topluluğu) ve ECOWAS (Batı Afrika Ülkeleri Topluluğu)

Maruta vd. (2020) 1980-2016 dönemi için sektörel dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Asya, Afrika ve Amerika'da yer alan 74 gelişmekte olan ülkeden oluşan panelde iki aşamalı en küçük kareler yöntemiyle araştırdıkları çalışmada dış yardımın marjinal etkisinin kurumsal kaliteye bağlı olarak iyileştiği sonucunu elde etmişlerdir. Çalışmanın sonuçları ayrıca eğitim, sağlık ve tarım sektörleri arasında en etkili yardımın eğitim yardımları olduğunu bununla birlikte yardımların sektörel etkisinin kurumsal kalite düzeyine bağlı olmak kaydıyla bölgeler arasında farklılaştığını bu bağlamda Güney Amerika'da eğitim yardımlarının; Asya'da sağlık, Afrika'da ise tarım yardımlarının etkili olduğunu göstermektedir.

Nwaogu ve Ryan (2015) 53 Afrika ve 34 Latin Amerika ve Karayipler ülkesi için dinamik mekânsal bir model kullanmak suretiyle yaptıkları çalışmada Afrika'da dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu lakin dış yardımlara ek olarak doğrudan yabancı yatırımlar ve işçi dövizlerinin bir arada modele dahil edildiğinde bu etkinin kaybolduğu ve üç dış kaynaktan sadece doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyi etkilediği sonucun elde etmişlerdir. Çalışmanın Latin Amerika ve Karayipler bölgesi için sonuçları ise gerek işçi dövizleriyle gerekse doğrudan yabancı yatırımlarla tahmin edildiğinde dış yardımların ekonomik büyümeyi etkilediği yönündedir.

Asteriou (2009), Bangladeş, Nepal, Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan'dan oluşan panelde 1975-2002 dönemi için ortalama grup (MG) ve havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmin teknikleriyle yaptığı çalışmada dış yardımlar ile GSYH büyümesi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

Yardımların sektörel GSYH üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan Feeny ve Ouattara (2009) dış yardımların kişi başına tarımsal gelir üzerinde pozitif ve istatistiksel açıdan anlamlı bir etkiye sahipken; endüstriyel GSYH üzerindeki olumlu etkilere dair kanıtların zayıf olduğunu göstermiştir.

Cungu ve Swinnen (2003) 1989-1997 dönemi ve 20 geçiş ekonomisi için yaptıkları çalışmada dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmanın dikkat çekici bir diğer sonucu ekonomik serbestleşmenin analize dahil edilmesi durumunda yardımların ekonomik büyümeyi daha güçlü bir biçimde etkilediğidir.

3. Yöntem, Veri Seti ve Analiz

Çalışmada geçiş ekonomileri arasında yer alan 10 ülke (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Kamboçya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Moğolistan ve Kuzey Makedonya) için 2002-2018 döneminde dış yardımların ekonomik büyüme ile nedensellik ilişkilerinin panel veri yöntemleriyle araştırılması amaçlanmıştır. Ampirik çalışmalarda en önemli konulardan biri analizde yer alacak değişkenlerin seçimidir. Bu itibarla ekonomik büyüme, dış yardımlar, enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticarete açıklık değişkenleri Hongxing vd. (2021), Adebayo ve Kalmaz (2020), çalışmalarından hareketle seçilmiştir. Öte yandan konuyla ilgili kimi çalışmalarda beşeri sermayeye Boateng vd. (2021), Alemu ve Lee (2015) ve kurumsal kaliteye Maruta vd. (2020) Nwaogu ve Ryan (2015) yer verilmesi nedeniyle bu değişkenler de analize dahil edilmiştir. Çalışmada yer alan değişkenlerden ekonomik büyüme (GDP), sabit yerel para birimine dayanan kişi başına gayrisafi yurt içi hasılanın (GSYH) büyüme oranını; dış yardımlar (DY), hibe unsuru en az %25 olan net resmi kalkınma yardımlarını; enflasyon oranı (ENF) GSYH örtük deflatorünün yıllık büyüme oranı ile ölçülen enflasyonu ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), GSYH'nin yüzdesi olarak net doğrudan yabancı yatırım girişlerini ifade etmektedir. Çalışmada yer alan diğer değişkenlerden beşeri sermaye, insani gelişme endeksiyle (HDI); ticarete açıklık (TROP), her bir ülkenin ithalat ve ihracat toplamının GSYH'sine oranıyla temsil edilmektedir. Son olarak kurumsal kalite (QUA) değişkeni ülkelerde yolsuzluğun kontrolüne yönelik tahminlere ilişkin değerlerle çalışmada yer almaktadır. Yolsuzluğun kontrolü (Kaufmann, Kraay, & Mastruzzi, 2010) tarafından geliştirilen, ülkelerde yolsuzlukların yanı sıra devletin

seçkinler ve çıkar grupları tarafından ele geçirilmesi, kamu kesiminin özel amaç ve istek için ne derece kullanıldığına ilişkin alguları tahmin etmeye yarayan ve standart normal dağılım cinsinden -2,5 ile 2,5 arasında değişiklik gösteren ülke puanını göstermektedir. Çalışmada yer alan verilerin kaynağı bağımlı değişken GDP ve bağımsız değişkenlerden DY, ENF, FDI, TROP ve QUA için Dünya Bankası, HDI için ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'dır. Değişkenlere ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 1'de belirtilmektedir.

Tablo 1. Betimleyici İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
GDP	5.471	5.096	-13.519	33.03
DY	13.777	14.253	-.372	76.778
ENF	6.778	7.122	-18.845	39.178
FDI	7.062	7.841	-37.173	54.365
HDI	.702	.072	.461	.814
TROP	93.276	27.537	36.894	146.106
QUA	-.764	.326	-1.335	.026

3.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenliğin Sınanması

Panel veri analizlerinde kullanılacak ana yöntemin belirlenmesinde öncü testlerin en önemlilerinden biri yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının araştırılmasıdır. Birimler arasında yatay kesitin varlığı birimlerde meydana gelen bir şoktan diğer tüm birimlerin etkilenmesi anlamına gelmektedir. Yatay kesit bağımlılığının varlığının araştırılmasına yönelik olarak sıklıkla başvuru alanlar arasında Breusch ve Pagan'ın (1980) LM; Pesaran, Ullah ve Yamagata'nın (2008) LM adj. ve Pesaran'ın (2004) LM CD testleri sayılabilir. Bu testlerin kullanım alanları yatay kesit bağımlılık özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Birim sayısı (N) dönem sayısından (T) küçük olan, N<T tipi örneklem için uygun olması dolayısıyla analizde Breusch Pagan (1980) LM testi kullanılmıştır. LM testi çerçevesinde kurulan yokluk hipotezi ve alternatifi şu şekilde kurulmaktadır:

H_0 : Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır.

LM testi çerçevesinde kurulan hipotezin hesaplanması denklem 1'de gösterilmektedir.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

Denklemden N birim sayısı, T dönem sayısı ve $\hat{\rho}_{ij}^2$, i. ve j. birimlerin kalıntıları arasındaki korelasyon katsayısıdır.

Ampirik analizlerde tahmin yöntemlerinin seçiminde temel belirleyicilerden biri parametrelerin birimlere göre homojen veya heterojen olmasıdır. Bu nedenle Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen ve sırasıyla denklem 2 ve denklem 3'te gösterilen delta ($\tilde{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta testleri ($\tilde{\Delta}_{adj.}$) yapılmıştır. Homojenlik testinin yokluk ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

H_0 : Eğim katsayıları homojendir.

H_1 : Eğim katsayıları heterojendir.

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (2)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj.} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{Var\tilde{z}_{iT}}} \right) \quad (3)$$

Yapılan yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testlerinin sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testlerinin Sonuçları

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	58.020	0.092
$\tilde{\Delta}$	1.021	0.307
$\tilde{\Delta}_{adj.}$	1.404	0.160

Breusch ve Pagan (1980) LM testi sonuçları 58.020 istatistik değeri ve 0.092 olasılık değeri ile birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı yönündeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan yapılan $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj.}$ testleri de sırasıyla 0.307 ve 0.160 olasılık değerleriyle eğim katsayılarının homojen olduğu biçimindeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda analizde ilk olarak birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve eğim katsayılarının homojen olduğu sonucu elde edilmiştir.

3.2. Birim Kök Testleri

Ampirik analizlerde serilerin durağanlık yapılarının alışlagelmiş sınıma yöntemlerinden biri birim kök testleridir. Panel veri analizlerinde birim kök testleri birinci kuşak ve ikinci kuşak testler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Analizlere hangi tür birim kök testiyle devam edileceği yatay kesit bağımlılığının olup olmamasına göre belirlenmektedir. Bir önceki kısımda belirtildiği üzere birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmaması sonucu durağanlığın birinci nesil birim kök testleriyle sınanmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda sırasıyla Breitung (2000); Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003) ve Maddala ve Wu (1999) tarafından geliştirilen Fisher Philips Perron (Fisher PP) testlerine başvurulmuştur. Söz konusu testler trendli ve trendsiz olmak üzere her iki model için yapılmıştır.

Breitung (2000) tarafından yapılan Monte Carlo simülasyonlarının küçük örneklemelerde diğer testlerden daha güçlü olması bu testin tercih edilmesindeki başlıca nedenlerden biridir. Öte yandan IPS ve Fisher PP testlerinde olduğu gibi bu testin de dengeli paneller ve homojenlik durumunda kullanılabilirliği diğer tercih nedenleridir (Tatoğlu, 2020:34-35). Breitung (2000) birim kök testinin yokluk ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \text{En az bir birim kök vardır.}$$

$$H_1: \text{Seri durağandır.}$$

IPS ve Fisher PP testleri, Breitung benzeri testlerden farklı olarak ortak bir otoregresif parametre yerine her bir birimin kendi otoregresif parametresine izin vermesi yönüyle daha esnek olmaları dolayısıyla ayrıca tercih edilmişlerdir. Bu testlerin temel hipotezleri ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \text{Hiçbir birim durağan değildir.}$$

$$H_1: \text{Birimlerden en az biri durağandır.}$$

Yapılan birim kök testlerinin sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır. Buna göre GDP ve ENF değişkenleri tüm birim kök testleri için I(0) sürecini ifade ederken; TROP ve QUA değişkenleri I(1) sürecini ifade etmektedir. Bunun yanında DY ve FDI değişkenleri IPS ve Fisher PP testleri için düzeyde durağan, Breitung testi sonucuna göre ise 1. seviyede

durağandır. HDI değişkeni ise IPS ve Fisher PP testlerinin trendsiz modeli hariç olmak üzere her üç test için de I(1) sürecindedir. Bu bulgular sonucunda birim kök testleri ile ilgili nihai karar GDP, DY, ENF ve FDI değişkenleri için I(0); HDI, TROP ve QUA değişkenleri için ise I(1) biçimindedir.

Tablo 3. Birim Kök Testleri Sonuçları

	Breitung Panel Birim Kök Testi		Im Pesaran ve Shin Panel Birim Kök Testi		Fisher Philips Perron (Fisher PP) Panel Birim Kök Testi		Karar
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	
GDP	-4.1902 (0.0000)***	-3.9781 (0.0000)***	-3.9328 (0.0000)***	-3.5422 (0.0002)***	-4.1341 (0.0000)***	-3.5041 (0.0002)***	I(0)
DY	2.0995 (0.9821)	1.1788 (0.8808)	-10.0141 (0.0000)***	-6.2082 (0.0000)***	-8.1714 (0.0000)***	-3.7343 (0.0001)***	I(0)
ΔDY	-2.3210 (0.0101)**	-1.7501 (0.0400)**	-	-	-	-	
ENF	-5.5507 (0.0000)***	-5.4924 (0.0000)***	-5.5759 (0.0000)***	-5.7588 (0.0000)***	-6.9471 (0.0000)***	-6.9291 (0.0000)***	I(0)
FDI	-0.2183 (0.4136)	-1.3119 (0.0948)*	-4.5534 (0.0000)***	-5.0414 (0.0000)***	-4.2342 (0.0000)***	-4.3049 (0.0000)***	I(0)
ΔFDI	-3.0569 (0.0011)***	-3.1866 (0.0007)***	-	-	-	-	
HDI	7.8358 (1.0000)	4.1382 (1.0000)	-6.6708 (0.0000)***	0.2755 (0.6085)	-6.9724 (0.0000)***	1.5656 (0.9413)	I(1)
ΔHDI	-2.0003 (0.0227)**	-3.1784 (0.0007)***	-	-3.4837 (0.0002)***	-	-3.3732 (0.0004)***	
TROP	-0.9728 (0.1653)	0.0655 (0.5261)	-0.2856 (0.3876)	-1.1135 (0.1327)	0.6758 (0.7504)	-0.0713 (0.4716)	I(1)
ΔTROP	-4.8713 (0.0000)***	-4.6559 (0.0000)***	-6.6588 (0.0000)***	-5.1277 (0.0000)***	-7.5220 (0.0000)***	-5.9378 (0.0000)***	
QUA	0.0654 (0.5261)	1.8716 (0.9694)	0.2477 (0.5978)	0.2073 (0.5821)	0.1697 (0.5674)	0.9559 (0.8304)	I(1)
ΔQUA	-4.5967 (0.0000)***	-2.6071 (0.0046)***	-6.1523 (0.0000)***	-7.0423 (0.0000)***	-9.2143 (0.0000)***	-9.1954 (0.0000)***	

Not: "****" simgesi %1, "****" simgesi %5 ve "***" simgesi %1 anlamlılığı; parantez içi değerler ise olasılık değerini ve "Δ" simgesi değişkenin birinci farkını ifade etmektedir.

3.3. Nedensellik Testleri

Bir önceki kısımda yapılan birim kök testleri değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğunu göstermişti. Bu nedenle HDI, TROP ve QUA değişkenlerinin farkları alınmak suretiyle bu değişkenler durağan hale getirilmiştir. Bununla birlikte panelin homojen olması dolayısıyla panel Granger Nedensellik testi temel yöntem olarak belirlenmiştir. Bu yöntemde değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin genel formu denklem 4 ile gösterilmektedir.

$$Y_{it} = a_i + \sum_{k=1}^K \gamma_k Y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T \quad (4)$$

Denklem 4'te yer alan X_{it} ve Y_{it} , iki durağan değişkenin i . birim t . dönemdeki gözlem değerleri iken K gecikme sayısıdır ve tüm birimler için aynı olduğu varsayılır. Öte yandan a_i sabiti, ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca γ_k ve β_k sırasıyla

otoregresif parametre ve eğimi temsil etmektedir. Bu testle ilgili temel ve alternatif hipotezler aşağıda yer almaktadır.

$$H_0: X \text{ değişkeni } Y \text{ değişkeninin Granger nedeni değildir.}$$

$$H_1: X \text{ değişkeni } Y \text{ değişkeninin Granger nedenidir.}$$

Panel Granger Nedensellik test sonuçları analize konu olan her bir ülke için gösterilecek şekilde Tablo 5, Tablo 6 ve Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 4. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: DY \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow DY$	$H_0: ENF \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow ENF$
Arnavutluk	0.527 (0.468)	0.424 (0.515)	0.009 (0.924)	2.330 (0.127)
Ermenistan	6.149 (0.013)**	0.385 (0.535)	0.003 (0.956)	0.023 (0.879)
Azerbaycan	1.452 (0.228)	33.976 (0.000)***	0.746 (0.388)	6.977 (0.008)***
Kamboçya	0.762 (0.383)	0.895 (0.344)	6.667 (0.010)***	2.323 (0.127)
Çin	11.623 (0.001)***	0.604 (0.437)	8.669 (0.003)***	4.879 (0.027)**
Kazakistan	4.413 (0.036)**	0.451 (0.502)	0.126 (0.723)	4.177 (0.041)**
Kırgızistan	0.441 (0.507)	0.516 (0.473)	0.140 (0.709)	0.024 (0.877)
Moldova	0.311 (0.577)	0.000 (0.987)	1.279 (0.258)	0.484 (0.487)
Moğolistan	1.311 (0.252)	0.214 (0.644)	1.971 (0.160)	0.003 (0.956)
Kuzey Makedonya	1.617 (0.203)	1.370 (0.242)	1.235 (0.266)	0.383 (0.536)

Not: " → " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te özetlenen sonuçlara göre dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisi bağlamında Ermenistan ve Kazakistan için %5, Çin için %1 anlamlılıkta dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Öte yandan Azerbaycan için %1 anlamlılıkta ve yine tek yönlü olmak üzere ekonomik büyümeden dış yardımlara doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Buna karşın analizde yer alan diğer ülkeler için analizin konusunu oluşturan dönemde dış yardımlarla ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Enflasyon oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler ise yine Tablo 5'te görüldüğü üzere Azerbaycan ve Kazakistan için sırasıyla %1 ve %5 olmak üzere ekonomik büyümeden enflasyon oranına doğru tek yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir. Bununla birlikte Kamboçya için %1 anlamlılıkta enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi varken Çin için enflasyon ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer ülkeler için enflasyon ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

Tablo 5. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: FDI \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow FDI$	$H_0: \Delta HDI \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta HDI$
Arnavutluk	0.446 (0.504)	0.372 (0.542)	0.281 (0.596)	0.419 (0.517)
Ermenistan	1.356 (0.244)	5.961 (0.015)**	5.966 (0.015)**	0.289 (0.591)
Azerbaycan	1.149 (0.284)	0.460 (0.497)	0.024 (0.878)	1.191 (0.275)
Kamboçya	0.035 (0.852)	0.077 (0.781)	2.794 (0.095)*	0.616 (0.433)
Çin	19.435 (0.000)***	0.702 (0.402)	6.165 (0.013)**	0.044 (0.834)
Kazakistan	0.054 (0.817)	4.439 (0.035)**	0.443 (0.506)	0.027 (0.869)
Kırgızistan	0.004 (0.952)	0.631 (0.427)	13.659 (0.000)***	0.037 (0.847)
Moldova	1.403 (0.236)	2.828 (0.093)*	0.454 (0.500)	7.402 (0.007)***
Moğolistan	1.172 (0.279)	0.191 (0.662)	0.184 (0.668)	0.009 (0.926)
Kuzey Makedonya	1.706 (0.192)	3.156 (0.076)*	2.975 (0.085)*	1.590 (0.207)

Not: " → " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Yabancı yatırımlarla ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiler Tablo 6'da görüldüğü üzere Çin için %1 anlamlılıkta, yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye

doğru tek yönlü; buna karşın yine tek yönlü olmak birlikte Ermenistan ve Kazakistan için %5 anlamlılıkta, Moldova ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyindedir. Diğer ülkeler için yabancı yatırımlarla ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkileri bulunamamıştır.

Yine Tablo 6'da yer alan bulgulardan hareketle Arnavutluk, Azerbaycan, Kazakistan ve Moğolistan için İnsani Gelişme Endeksi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Buna karşın Kırgızistan için %1; Ermenistan ve Çin için %5; Kamboçya ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyinde olmak üzere İnsani Gelişme Endeksi'nden Ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer taraftan Moldova için ekonomik büyümeden İnsani Gelişme Endeksi'ne doğru %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: \Delta TROP \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta TROP$	$H_0: \Delta QUA \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta QUA$
Arnavutluk	4.499 (0.034)**	0.428 (0.513)	0.342 (0.559)	0.351 (0.554)
Ermenistan	0.000 (0.992)	12.007 (0.001)***	0.085 (0.771)	0.315 (0.575)
Azerbaycan	2.132 (0.144)	3.342 (0.068)*	0.065 (0.799)	12.116 (0.001)***
Kamboçya	0.040 (0.841)	0.005 (0.941)	0.239 (0.625)	0.002 (0.966)
Çin	0.130 (0.718)	0.000 (0.999)	0.122 (0.727)	0.768 (0.381)
Kazakistan	0.625 (0.429)	1.175 (0.278)	0.297 (0.586)	4.739 (0.029)**
Kırgızistan	9.036 (0.003)***	0.628 (0.428)	3.702 (0.054)*	1.643 (0.200)
Moldova	0.140 (0.708)	0.125 (0.724)	0.087 (0.769)	0.033 (0.856)
Moğolistan	1.186 (0.276)	3.788 (0.052)*	0.051 (0.821)	0.353 (0.552)
Kuzey Makedonya	4.004 (0.045)**	0.035 (0.852)	0.117 (0.732)	2.878 (0.090)*

Not: " \rightarrow " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 7'de yer alan bulgular Arnavutluk ve Kuzey Makedonya için ticarete açıklıktan ekonomik büyümeye doğru %5; Kırgızistan için %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Ermenistan için %1; Azerbaycan ve Moğolistan için %10 anlamlılık düzeyinde olmak üzere ekonomik büyümeden ticarete açıklığa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı elde edilen bir diğer bulgudur. Diğer ülkeler için ticarete açıklık ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkilerinin bulunmadığı görülmektedir.

Kırgızistan için % 10 anlamlılık düzeyinde kurumsal kaliteden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcutken; yine tek yönlü olmak üzere Azerbaycan için %1, Kazakistan için %5 ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyinde, ekonomik büyümeden kurumsal kaliteye doğru nedensellik ilişkilerinin varlığı saptanmıştır. Diğer ülkeler için kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Geçiş ekonomileri arasında sayılan on ülkenin yer aldığı ve 2002-2018 dönemi için oluşturulan panel için dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada çeşitli ampirik bulgulara ulaşılmıştır. Söz konusu bulguların başında paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve panelin homojen yapıda olduğu gelmektedir. Bu bulguların varlığı neticesinde yapılan birinci nesil birim kök testleri başta bağımlı değişken olan ekonomik büyüme olmak üzere bağımsız değişkenlerden dış yardımlar, enflasyon ve doğrudan yabancı yatırımların düzeyde durağan; İnsani Gelişme Endeksi, ticarete açıklık ve kurumsal kalite değişkenlerinin ise

birinci farkında durağan yani birim köke sahip olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmanın değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkileri bakımından sonuçlar ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte şu şekilde özetlenebilir:

- Dış yardımlar Ermenistan, Çin ve Kazakistan için ekonomik büyümenin nedenidir. Öte yandan ekonomik büyüme Azerbaycan açısından dış yardımların nedenidir.
- Kamboçya ve Çin için enflasyon ekonomik büyümenin nedeni iken, ekonomik büyüme de Azerbaycan, Çin ve Kazakistan'da enflasyonun nedenidir.
- Doğrudan yabancı yatırımlar sadece Çin'de ekonomik büyümenin nedeni iken; ekonomik büyüme Ermenistan, Kazakistan, Moldova ve Kuzey Makedonya'da doğrudan yabancı yatırımların nedenidir.
- İnsani Gelişme Endeksi Ermenistan, Kamboçya, Çin ve Kırgızistan için ekonomik büyümenin nedeni iken; ekonomik büyüme sadece Moldova için İnsani Gelişme Endeksi'nin nedenidir.
- Ticaret açıklık Arnavutluk, Kırgızistan ve Kuzey Makedonya için ekonomik büyümenin nedeni iken; Ermenistan, Azerbaycan ve Moğolistan için ekonomik büyüme ticarete açıklığın nedenidir.
- Kurumsal kalite sadece Kırgızistan'da ekonomik büyümenin nedeni iken; Azerbaycan, Kazakistan ve Kuzey Makedonya için ekonomik büyüme kurumsal kalitenin nedenidir.

Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin geçiş ekonomileri açısından ülkeden ülkeye farklı sonuçlar gösterdiği görülmüştür. Bu bağlamda geçiş ekonomileri için dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisinin Bird ve Choi'nin (2020) çalışmalarındaki sonuçlara benzer biçimde belirsiz olduğu söylenebilir. Öte yandan çalışmadan elde edilen sonuçlar, Cungu ve Swinnen (2003) tarafından geçiş ekonomileri için yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlarla düşük düzeyde benzerlikler göstermektedir. Fakat burada Cungu ve Swinnen'in (2003) çalışmasının 1989-1997 dönemini kapsadığı ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır. Öte yandan çalışmada Ermenistan, Çin ve Kazakistan kapsamında dış yardımların ekonomik büyümenin bir nedeni olduğu sonucu verilerle ilgili kısıtlardan ve söz konusu ülkelerin kendi iç dinamiklerinden ötürü yanlışlık içerebileceği göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Adebayo, T. S. ve Kalmaz, D. B. (2020). Ongoing Debate Between Foreign Aid and Economic Growth in Nigeria: A Wavelet Analysis. *Social Science Quarterly*, 101(5), 2032-2051.
- Adedokun, A. J. (2017). Foreign Aid, Governance and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: Does One Cap Fit All? *African Development Review*, 29(2), 184-196.
- Alemu, A. M., ve Lee, J. S. (2015). Foreign Aid on Economic Growth in Africa: A Comparison of Low and Middle-Income Countries. *South African Journal of Economic And Management Sciences*, 18(4), 449-462.
- Asteriou, D. (2009). Foreign aid and economic growth: New evidence from a panel data approach for five South Asian countries. *Journal of Policy Modeling*, 31(1), 155-161. doi: 10.1016
- Bird, G. , Choi, Y. (2019). The effects of remittances, foreign direct investment, and foreign aid on economic growth: An empirical analysis. *Review of Development Economics*, 1-30.
- Boateng, E., Frank, W. A. ve Amir, M. (2021). Foreign aid volatility and economic growth in Sub-Saharan Africa: Does institutional quality matter? . *Economic Modelling*, 96(1), 111-127. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmond.2020.12.032>
- Bowen , J. (1995). Foreign-Aid and Economic Growth: An Empirical Analysis. *Geographical Analysis*, 27(3), 249-261.
- Breitung, J. (2000). The Local Power of Some Unit Root Tests for Panel Data. *Advances in Econometrics*, 15(1), 161-177. doi:10.1016/S0731-9053(00)15006-6

- Breusch, P. S., ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometric. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Crouch, R. L. (1973). Economic Development, Foreign Aid, and Neoclassical Growth. *Journal of Development Studies*, 9(1), 353-364. doi:10.1080/00220387308421449.
- Cungu, A., ve Swinnen, J. (2003). *The Impact of Aid on Economic Growth in Transition Economies: An Empirical Study*. Leuven: LICOS-Centre for Institutions and Economic Performance, LICOS Discussion Paper, No. 128, ss. 1-32.
- Eğri, T. (2018). Ekonomik Büyüme ve Dış Yardımlar İlişkisi: Mısır İçin Bir Nedensellik Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(Özel Sayı), 31-43.
- Farahmand, M. A. (2021). The Relationship Between Economic Growth and Foreign Aid: The Case of Afghanistan. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 141-154. doi: 10.26650/JEPR885246
- Feeny, S. (2005). The Impact of Foreign Aid on Economic Growth in Papua New Guinea. *Journal of Development Studies*, 41(6), 1092-1117. doi:10.1080/00220380500155403
- Feeny, S., ve Ouattara, B. (2009). What type of economic growth does foreign aid support? *Applied Economics Letters*, 16(7), 727-730. doi:10.1080/13504850701221832
- Fløystad, G. (1968). (2022, 29 Aralık). *Foreign trade, aid and economic growth in less developed countries*. Universitetsforlaget. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/40437410#metadata_info_tab_contents
- Hongxing, Y., Abban, O. J., ve Boadi, A. D. (2021). Foreign aid and economic growth: Do energy consumption, trade openness and CO2 emissions matter? A DSUR heterogeneous evidence from Africa's trading blocs. *PLoS One*, 16(6), 1-25. doi:<https://doi.org/10.371/journal.pone.0253457>
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Kaufmann, D., Kraay, A., ve Mastruzzi, M. (2010). *The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues*. Policy Research Working Paper Series, No:5430, ss.1-29.
- Leontief, W. (1964). Disarmament, Foreign Aid and Economic Growth. *Journal of Peace Research*, 1(3/4), 155-167.
- Liu, X., Zhang, X., ve Chao, C. C. (2014). Foreign aid, leisure-effort choice, and economic growth. *Economic Modelling*, 43, 435-438. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.09.006>
- Maddala, G. S., ve Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, (61), 631-652. doi:10.1111/1468-0084.61.s1.13
- Maruta, A. A., Banerjee, R., ve Cavoli, T. (2020). Foreign aid, institutional quality and economic growth: Evidence from the developing world. *Economic Modelling*, 89(1), 444-463. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.11.008>
- Nwaogu, U. G., ve Ryan, M. J. (2015). FDI, Foreign Aid, Remittance and Economic. *Review of Development Economics*, 19(1), 100-115. doi:10.1111/rode.12130
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. Cambridge Working Papers in Economics, No: 1240, pp. 1-39.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. doi:10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pham, N. S., ve Pham, T. C. (2020). Effects of foreign aid on the recipient country's economic growth. *Journal of Mathematical Economics*, 86(1), 52-68. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jmateco.2019.11.004>
- Sirkka, S. (1971). Foreign Aid, Investments and Economic Growth: Doctrines and Practice. *Instant Research on Peace and Violence*, 1(1), 22-29.
- Sothan, S. (2018). Foreign aid and economic growth: evidence from Cambodia. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 27(2), 168-183. doi:10.1080/09638199.2017.1349167
- Tatoğlu, F. Y. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi, Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Yayıncılık, ss.1-430.
- Torelli, P. (2013). *International Economics: Understanding the Forces of Globalization for Managers*. (1 b.). Business Expert Press: New York, ss.1-275.
- Tüzemen, S., ve Tüzemen, Ö. B. (2015). Dış Yardımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 57-71.

UNDP, Human Developments Report. (2022, 01 Aralık). <https://hdr.undp.org/data-center/documentation-and-downloads>

Wamboye, E., Adekola, A., ve Sergi, B. S. (2014). Foreign aid, legal origin, economic growth and Africa's least developed countries. *Progress in Development Studies*, 14(4), 335-357. doi:10.1177/1464993414521526

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS> adresinden alındıWorld Bank Group. (2022, Kasım 24). <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.GI.ZS> adresinden alındı

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.DEFL.KD.ZG> adresinden alındı

World Bank Group. (2022,24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG> adresinden alındı

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS> adresinden alındı

Worldwide Governance Indicators. (2022, 01 Aralık). Erişim adresi: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> adresinden alındı

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur .

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet Kâhiloğullari (%50), İrem Erasa Akça (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None

Author Contributions: Ahmet Kâhiloğullari (50%), İrem Erasa Akça (50%)
